

De toepassing van het Echtreglement in de stad Breda en de neerslag ervan in de trouwregisters (1650-1666)

door

WIM A.J. MUNIER

Inleiding

Op 18 maart 1656 werd door de Staten-Generaal het zogenaamde Echtreglement uitgevaardigd voor, zoals het in de officiële uitgave heette *de steden ende ten Platte Landen in de Heerlijckheden, ende de Dorpen onder de Generaliteijt*.¹ Het werd prompt ook voor Stad en Baronie van Breda van toepassing verklaard. Volgens een verklaring van 30 juni 1664 gebeurde dat op naam van de zesjarige Prins van Oranje, die toen onder curatele van de Staten-Generaal stond.² In deze bijdrage wordt aan de hand van de bewaard gebleven trouwregisters nagegaan op welke manier dit Echtreglement in Breda werd toegepast.

Maar voordat daartoe wordt overgegaan, volgt eerst een korte analyse van het Echtreglement zelf.³

Eerst een paar woorden over de achtergronden van de uitvaardiging van dit reglement. Tot aan de vrede van Munster in 1648 werd de huwelijkswetgeving beheerst door de bepalingen van het decreet Tametsi, dat op 11 november 1563 door het concilie van Trente was verordend.⁴ Dit was een doorn in het oog voor de weinig talrijke predikanten die de nieuwe staatse gezagsdragers genegen waren aan te stellen. Hun ongenoegen kreeg op 25 februari 1655 gestalte in een rekest bij de Staten-Generaal namens de gereformeerde kerken van Brabant om nieuwe regelingen te treffen voor school en huwelijk ter voortplanting van de Reformatie in de nieuw verworven gebieden, zoals uitdrukkelijk werd aangegeven. Dit gebeurde voor de scholen met het door de Staten-Generaal op 3 mei 1655 uitgevaardigde Schoolreglement⁵ en met enige vertraging volgde op 18 maart 1656 voor het eerst de publicatie van het Echtreglement ter regeling van de huwelijksaangelegenheden in de nieuwe situatie.

Het Echtreglement bevatte naast tal van richtlijnen voor een gezond huwelijksleven een aantal voorschriften omtrent de huwelijksluiting. Daarmee werd in een reeks artikelen geopend (art. 1-14). Daarop volgden voorschriften omtrent het verstrekken van de juiste gegevens (art. 35, 38-39), de aankondiging van het huwelijk door de drie huwelijksproclamaties of roepen (art. 15-26), de nadere regeling van de huwelijksluiting, de vereiste leeftijd (art. 36-37, 40-48), de beletselen die het aangaan van een huwelijk in de weg konden staan, zoals het reeds gehuwd of het niet-gedoopt zijn (art. 93-95) en enkele slotbepalingen over de verspreiding van de tekst en de jaarlijks te herhalen afkondiging (art. 93-95).

Van belang is hier het eerste artikel. De tekst ervan laat ik hier volgen:

*Alle Persoonen, van wat staet, conditie, gemoet of gesintheit sy zijn, die hen na de publicatie van desen, ten Houwelijck willen begeven, sullen gehouden wesen in Persoon ende ten overstaen van Ouders, Vooghden, Bloedtverwanten, of andere eerlycke Getuygen, te compareren voor de Magistraten, Commissarissen van de Houwelijcksche saecken, of Kerckenraden, soo wel in de Steden, als ten platte Lande, ende aldaer versoecken, dat hen drie Houwelijcksche proclamatieën gegunt sullen werden.*⁶

Voor alle echtparen, rooms-katholieke echtparen inbegrepen, bestond bijgevolg voortaan een dubbele mogelijkheid, te trouwen ten overstaan van de magistraten – in de meeste gevallen zouden dit de schepenen zijn – of ten overstaan van de protestantse kerkenraden.

In artikel 4. van het Echtreglement was aan de rooms-katholieke geestelijkheid iedere bemoeienis met het trouwen van hun gelovigen ten strengste verboden. De tekst van dit artikel luidde:

*Geen van de Roomsche Geestelijkheid of van eenige Secte, soo se mogen genaemt zijn, sullen haer onderwinden ymant in ondertrouw op te neemen, te trouwen of te hertrouwen, op poene voor de eerste reijse, dat alle de soodanige de plaetse harer wooninge ofte residentie terstondt sal werden ontseyt. Ende indien sy van het Landt eenige alimentatie genieten, dat de facto daer van sullen vervallen zijn, en voor de tweede reyse dat se uyt ons Landt sullen gebannen worden, sonder daer immermeer weder te mogen inkomen, en soodanige ondertrouwe sal daerenboven nul en van geender waerde zijn, ende niemandt hem vervorderen daer op eenige proclamatie. ende solemnisatie te doen. En die haer by soodanige laten ondertrouwen, of oock daer toe raedt ende daet gegeven hebben, sullen verbeuren hondert Carolus guldens.*⁷

Op de overtreding van deze voorschriften stonden dus zeer strenge straffen. Nu waren in Breda al vanaf de innamen van de stad in 1590 verordeningen betreffende huwelijk en huwelijksluiting van kracht geworden.⁸ Deze bleven van kracht tot de herovering van de stad door de Spanjaarden in 1625. Na het beleg van 1637 en de herovering van de stad door Frederik Hendrik werden de eerder uitgevaardigde verordeningen opnieuw van kracht. Volgens een bijdrage in de *Geschiedenis van Breda* “trouwde vrijwel iedereen in de staatse jaren tussen 1592 en 1625 uitsluitend voor schepenen, wat na de herovering van de stad in 1637 weer hervat werd”.⁹ De juistheid van deze bewering valt bij gebrek aan rooms-katholieke trouwregisters voor heel deze periode nauwelijks na te gaan. Die registers konden ook niet worden samengesteld, omdat aan de katholieke geestelijken het verblijf in de stad officieel was ontzegd. Een Doopregister over de jaren 1636–1648 bevat daarover de volgende mededeling:

*Notandum quod ab anno 1636 usque ad annum 1648 pauci sint baptizati Bredae propter expulsionem sacerdotum, sed plures ex iis inveniuntur baptizati in Terheyden et pagis circumjacentibus.*¹⁰

Er valt op te merken dat er te Breda van 1636 tot 1648 maar weinig mensen gedoopt zijn, wegens verbanning van de priesters, maar meerderen van hen blijken gedoopt te zijn in Terheijden en de omliggende dorpen.

Aan deze uitzonderlijke doopbedieningspraktijk kwam een einde toen na 1648 de schuilkkerken van de grond kwamen. Voor twee van deze kerken staan vanaf 1650 ook trouwregisters ter beschikking. Zij worden in het vervolg naar de omschrijving in de *Gids voor de DTB-registers van Noord-Brabant* aangeduid met de daar gebruikte omschrijving. Dat is dus als trouwregisters van de Waterstraat en de Nieuwstraat.¹¹ Ik ga die hier analyseren.

De trouwregisters over de periode van 1650 tot 1656

Voor dit overzicht gebruik ik behalve de genoemde trouwregisters ook die van de gereformeerde gemeente en die van de schepbank Breda -Teteringen. Het eerstgenoemde trouwregister van de Waterstraat omvat de jaren 1650 tot 1656. Daarop volgt een onderbreking voor de jaren 1650 tot 1662, gevolgd door de registers van 1662 tot 1693.¹² Uit de onderbreking voor de jaren 1656 tot 1662 zou men kunnen concluderen dat die is toe te schrijven aan de uitvaardiging van het Ehtreglement in het eerst genoemde jaartal. Daarin werd immers iedere bemoeienis van rooms-katholieke geestelijken met de huwelijksluiting van hun gelovigen verboden. Dan zouden de geestelijken van de Waterstraat zich daaraan geconformeerd hebben en eerst na een aantal jaren hun bemoeienis hebben hervat, nadat duidelijk geworden was dat van de overheid minder te duchten was dan voorzien.¹³

Wanneer we echter de trouwregisters van de Nieuwstraat openslaan dan blijkt al gauw dat daarin de huwelijken ten overstaan van de eigen geestelijkheid vanaf 1650 zonder onderbreking werden geregistreerd. Dit moge worden aangetoond met de cijfers van de aantallen huwelijken die per jaar over heel de periode in het register van de Nieuwstraat worden geregistreerd.¹⁴

Huwelijken in de Nieuwstraat: ¹⁵

1650	2	1659	11
1651	5	1660	8
1652	11	1661	18
1653	6	1662	20
1654	6	1663	30
1655	14	1664	12
1656	11	1665	13
1657	12	1666	4
1658	13		

Na een wat aarzelend begin komen de cijfers vanaf 1652 op rond de tien huwelijken. Daarin valt rond 1656 geen verandering te bespeuren. Zelfs komen daarna enkele uitschieters: 1662 met twintig en 1663 met zelfs dertig huwelijken. De con-

clusie ligt daarmee voor de hand dat het ontbreken van cijfers voor de jaren 1656 – 1661 in de trouwregisters van de Waterstraat anders verklaard moet worden dan hiervoor geschiedde. Het is niet uitgesloten dat er een trouwregister over de bedoelde jaren verloren is gegaan.

Indien de cijfers van de bewaard gebleven trouwregisters van de Waterstraat in volgorde worden geplaatst geeft dat het volgende resultaat:

Huwelijken in de Waterstraat¹⁶

1650	2	1662	1
1651	3	1663	3
1652	1	1664	8
1653	1	1665	3
1654	6	1666	10
1655	2		

Uit deze cijfers valt onmiddellijk te concluderen dat het trouwen in de meeste jaren slechts met een lage frequentie plaats vond. Het laatste jaar van de reeks vertoont echter een flinke uitschieter.

De reeks trouwregisters van de schepenbank Breda -Teteringen opent reeds in 1592. In het deel dat in 1652 werd aangelegd¹⁷, is een jammer genoeg ongedateerd gebleven verordening van deze overheidsinstantie opgenomen. Deze verordening geeft aanwijzingen voor de manier waarop de uitvaardiging van de door het Echtsreglement voorgeschreven trouwbrieven zal moeten plaats vinden. Wegens het belang van deze verordening volgt hierna in een bijlage de volledige tekst.¹⁸

Deze verordening zal ons in het hierna volgende om meer dan een reden bezig gaan houden. Ter afsluiting van dit onderdeel een overzicht van de cijfers van het trouwregister van de schepenbank over de hier te bespreken jaren:

Huwelijken voor de schepenen¹⁹

1650	9	1659	4
1651	24	1660	9
1652	5	1661	2
1653	6	1662	13
1654	12	1663	7
1655	14	1664	7
1656	10	1665	9
1657	9	1666	7
1658	2		

De cijfers vertonen, zoals gemakkelijk geconstateerd kan worden, een sterk wisselend karakter. Een uitschieter omhoog is het jaar 1651 met vierentwintig en een uitschieter omlaag is 1658 met slechts twee geregistreerde huwelijken.

1. Frontispice van een officiële gedrukte uitgave van het Echtreglement.

Uiteraard zullen ook de trouwregisters van de Nederduits-gereformeerde gemeente ons intensief bezig houden. Ik heb er echter van afgezien ook daarvan hier de cijfers te laten volgen. De cijfers zijn over het algemeen hoog tot zeer hoog - ik telde voor het jaar 1657 niet minder dan negentig geregistreerde huwelijken²⁰, de registers laten zich echter niet gemakkelijk ontcijferen en het kost bijgevolg teveel moeite de exacte cijfers te berekenen. Een gemakkelijker weg is het de daarin voorkomende huwelijken van rooms-katholieken vast te stellen, ook al ontbreken ook daarbij de moeilijkheden niet. Ik begin met de gang van zaken in de twee eerste jaren, 1650 en 1651, waarover ons de registers van de vier betrokken partijen ter beschikking staan.

Analyse van de trouwregisters van 1650 en 1651

Deze analyse brengt duidelijk aan het licht dat rooms-katholieke echtparen in Breda reeds in deze jaren de keuze hadden hun huwelijk af te sluiten ten overstaan van de schepenbank van Breda - Teteringen, dan wel van de predikanten en de ker-

kenraad van de gereformeerde gemeente. De wettelijke erkenning was daarbij in het geding. Dat was dus naar het zich laat aanzien lange tijd vòòr de uitvaardiging van het Echartreglement het geval. De vraag stelde zich uiteraard of alle rooms-katholieke echtparen zich daaraan gestoord hebben. Hier volgt het resultaat van dit onderzoek.

De eerste aantekening in het trouwregister van de Nieuwstraat luidde als volgt:

*Anno 1650 Maii 17 matrimonium coram me contraxerunt Adrianus Damen et Margareta Cornelissen
testes: Georgius van de Lemmer et Anna Duysen.*²¹

Dit paar had de weg bewandeld naar de schepenbank. De drie etappes, waarin dit gebeurde, werden als volgt geregistreerd:

*Sondach den 8 Maij 1650 Ie Gebodt
Adrianus Damissen van Maeslandt, weduwnaar van wijlen Annelies Laureijs van
Bruckenburch met
Margareta Cornelissen van Hoochstraeten, weduwe van wijlen Jacob Gerritsen backer,
beijde woonende in de Lange Brugstraet; Sondach den 15 Maij 1650 Iie Gebodt (volgt
dezelfde formulering als boven)
Sondach den 22 Maij 1650 (dito) ende sijn ten selven dage ten huijse getrouwt ten over-
staan van de heeren Johan Willems van Bergen ende Damianus Jansz. Schepenen.*²²

Een tweede paar, waarvan het huwelijk voor dit jaar in het trouwregister van de Nieuwstraat staat opgetekend, begaf zich naar de predikant. Ook daarvan volgen hier de beide registraties:

*Anno 1650 29 Augusti contractarunt matrimonium
Rumoldus van Meerbeek et Elisabeth Jacobs van Alebeek testes: Joannes Claessen et
Ludovica Janssen*

In het trouwregister van de gereformeerde gemeente luidt het:

*Rombout van Mierbeek, weduwnaar van Cathereijn Megarts
ende Lijsbeth Jacobs j(onge) d(ochter), woonende bij 't Casteel 20 Augustus.
attestatie gegeven den 3 September 1650 om te trouwen in 't Haghie (Princenhage);
getrouwt aldaer den 4 September.*²³

Hetzelfde gebeurde met een paar dat opgetekend staat in het trouwregister van de Waterstraat. Daarin staat het volgende:

*Anno 1650 24 Aprilis solemnizaverunt matrimonium
Matthias van Venro et Christina Peereboom praemissis denuntiationibus;
testes: Romijn Peereboom et Anna Jans.*

In het trouwregister van de gereformeerde gemeente, heet het:

*Matthijs van Venroi, j[on]ge m[an] van Bosch ende Christijne Delis, j.d. uijt Vlaenderen, woonende in de Katerstraet. attestatie dewelcke is gebleken, getrouwt 23 April 1650.*²⁴

Na onderzoek kwam ik voor het jaar 1651 tot soortgelijke bevindingen. Een merkwaardig geval van een echtpaar, waarvan het huwelijk op 23 april 1651 werd geregistreerd in het trouwregister van de Nieuwstraat, en waarvan het trouwen in het register van de predikant reeds op 28 november 1650 werd aangetekend, moet hier vermeld worden.²⁵ Het betreft het huwelijk van Petrus Goijverts en Joanna Claessen, gepresenteerd als Peter Goverts, j.m.van Breda en Jenneken Claessen, j.d. van Alphen, woonende in de Boschstraet. Zij huwden volgens het gereformeerde trouwregister in Ginneken. Er kwam vermoedelijk de nodige aandrang van de pastoor aan te pas om ook voor hem het huwelijk aan te gaan.

Van een tweetal andere huwelijken in de registers van dit jaar volgen hier de beide registraties. In het rooms-katholieke register heet het:

*Anno 1651 18 Maii contractarunt
Petrus van Beeck et Cornelia De bruijn testes: parentes.*

In het register van de schepenbank wordt dit huwelijk omstandig als volgt gepresenteerd:

*1^e Gebodt Sondach den 7 Meij 1651
Pieter van Beeck ende Cornelia de Bruijn 2^e Gebodt 14 Meij 1651 (dito)
3^e Gebodt 21 Meij 1651 (dito);
sijn ten selven daege ten huijse getrouwt ten overstaan van de heeren Mr Johan van Vliet
ende doctor Michiel Rijers schepenen.*²⁶

De registratie van een volgend huwelijk verliep in het eerste en tweede register als volgt:

*Anno 1651 22 Augusti
Antonius Michiels Schoenemaekers
Catharina Neffelsteijn*

en

*1^e Gebodt 27 Augustus 1651
Antonius Michiels Schoenmaeckers, j.m. woonende op den Haeghdijck alhier
ende Catharina Johannes Neffelsteijn, j.d. lest vast gewoont hebbende tot Bommel
2^e Gebodt 3 September 1651 (dito)
3^e Gebodt 10 September 1651 (dito)
sijn den 18 September 1651 op 't stadthuys getrouwt ten overstaan van de heeren Jacob
Drabbe en Govart van Alphen schepenen.*²⁷

Opvallend hierbij is dat de trouwdatum voor de schepenbank in dit geval aanzienlijk later lag dan die voor de pastoor.

Een (tweede) huwelijk dat ook ten overstaan van de predikant werd gesloten moet deze reeks afsluiten. Het betreft het huwelijk van Henricus Mertens en Catharina Geerts dat voor de pastoor en de getuigen Jacob Zips en Anna Willems op 10 juni werd gesloten. In het gereformeerde register staat dienaangaande het volgende:

*Hendrick Maertens, weduwnaar van Barbelken Hendricx
ende Mayken Geerits, , j.d. woonende op den Haeghdijk met attestatie om te Ginneken
te trouwen; is getrouwt den 12 Juni tot Breda.*²⁸

De indruk wordt gewekt dat van de overige huwelijken in dit jaar ten overstaan van de pastoor gesloten er een aantal noch voor de schepenbank noch voor de gereformeerde gemeente werden aangegaan. Riskeerden daarmee deze echtparen dat hun verbintenis niet wettelijk erkend werd? Vermoedelijk wel, deze vraag zal ons in het hier volgende nog bezig houden.

Het Echtreglement in werking in de jaren 1656-1658

Het Echtreglement werd zoals reeds eerder vermeld, afgekondigd op 18 maart 1656 en op een niet nader te bepalen datum, maar werd in ieder geval niet lange tijd daarna ook in Breda van kracht.²⁹ Dat het bij de huwelijkssluitingen in het Bredase werd nagekomen behoeft in het licht van het voorgaande geen verbazing te wekken. Wel kan de vraag worden gesteld welke factoren er toe hebben bijgedragen dat de strenge verbodsbepalingen over de bemoeienis van rooms-katholieke geestelijken met het huwelijk van hun gelovigen voor Breda naar het zich laat aanzien een dode letter zijn gebleven. Vermoedelijk is de bijzondere band met het huis van Oranje daarbij in het geding geweest. In ieder geval ging de registratie van huwelijken in de rooms-katholieke trouwregisters gewoon door. Dat wijst op althans enige bemoeienis van roomse geestelijken. Welke bemoeienis dat precies is geweest moet nog worden nagegaan.

Het eerste huwelijk dat in het trouwregister van de Waterstraat na het van kracht worden van het Echtreglement werd opgenomen, is er een van 29 maart 1656. Daarover wordt het volgende meegedeeld:

*Solemnizaverunt matrimonium Rumoldus Gommaerts et Joanna van den Campen; .
testes fuerunt: Hermanus Verheylen et Anna van den Campen. Proclamationibus prae-
missis et nullum impedimentum deprehensum est.*³⁰

Overeenkomstig de voorschriften volgde, zij het eerst enkele dagen later, de huwelijksplechtigheid ten overstaan van de schepenbank. Daarvan werd als volgt verslag gedaan:

*Rombout Gommers, jongman geb. van Mechelen, woonend binnen Breda met Jenneken Michielsens van Campen, jonge dochter mede woonende alhier tot Breda in de Lange Brughstraet;
sijn behoorlijck in ondertrouw opgenomen den 18 Meert 1656 ten overstaan van d'heeren Damisse ende Meyers schepenen
ende naer de drie sondachsche proclamatien wettelijck getrouwt op den 9 April Anno 1656.*³¹

De eerste roep had kennelijk nog plaatsgevonden op 18 maart, dus vòòr de afkondiging van het Ectreglement in Breda. Vermoedelijk gebeurden deze roepen telkens ten overstaan van de heren schepenen, maar de registratie maakt daarvan deze keer geen melding. De vraag kan natuurlijk gesteld worden ten aanzien van de roepen die in het roomse trouwregister worden vermeld, of daarmee nu de door de schepenbank verrichte roepen worden bedoeld. Waarschijnlijk is dat niet. De omschrijving duidt dan gewoontegetrouw op de onderhouding van de door het concilie van Trente uitgevaardigde voorschriften.³² Daarop wijst in ieder geval de formule et *nullo impedimento deprehenso*.³³ In latere registraties is daaraan dan ook de term *ecclesiastico* toegevoegd. De vraag of het huwelijk met enige kerkelijke plechtigheid werd ingezegend wil ik hier nog open laten. Dit was duidelijk in strijd met de letter van dienaangaande in het Ectreglement uitgevaardigde voorschriften.

Er gebeurde trouwens meer dat in strijd was met de voorschriften. Op 8 juni 1656 werd in het register van de Waterstraat de huwelijksluiting opgetekend van Joannes Hendricx en Merijntje Jacobs.³⁴ Dit paar verscheen echter niet voor de schepenbank of voor de predikant van de gereformeerde gemeente. Waarvan acte. Het was het laatste huwelijk dat in het register te vinden is.

Bekijken we nu wat nader de huwelijken die in het register van de Nieuwstraat werden opgenomen. Het zijn er in het jaar 1656 elf in totaal. Daarvan moet er een in mindering worden gebracht, omdat het al op 2 januari werd gesloten. Het eerste daarop volgende werd op 29 maart aangegaan. Het was het huwelijk van Joannes Franssen en Joanna Habers. Dat ontbreekt echter in de registers van de officiële instanties. Dat geldt ook voor de volgende twee paren die beide op 18 april in het huwelijk traden.³⁵ De twee huwelijken werden geregistreerd met de aantekening *testes iidem* in beide huwelijken. Dan volgt er voor de eerste maal een huwelijk dat dubbel staat geregistreerd. Het werd als volgt in het register van de gereformeerde kerk opgetekend:

*Anthonis Damen, soldaet onder Capteijn Schayschie
met Willemyna Pieters, j.d. woonende op de Haeghdyck 22 April attestatie.*

En in het register van de Nieuwstraat staat dit huwelijk als volgt genoteerd:

*Anno 1656 18 Aprilis
Antonius Daems et Guilielma Peeters
testes: Petrus Theunesen Willems, Petrus Andries Declerq.*³⁶

Dan volgen weer twee huwelijken die slechts in het roomse register werden opgetekend en daarop weer een huwelijk dat ook ten overstaan van de schepenbank werd aangegaan. Dat werd als volgt geregistreerd:

Cornelius Anthonissen van Doren, jong man geboren tot Breda met Adriaentien Symon Luijcx, Jonge dochter mede alhier woonende. Zijn behoorlijk in ondertrouw opgenomen den 20 Meij anno 1656 ten overstaan van de heeren van der Schoot, relaterende Meijers schepenen ende naer de drie sondachse proclamatiën wettelijk getrouwt ten overstaan van de heeren Damisse ende Oorschot schepenen op den 4n Juni 1656.

en in het register van de Nieuwstraat

*Anno 1656 2 Junii
Cornelius van Doren et Adriana Sijmons Luyx testes: Antonius van Doren et Anna Anyles.³⁷*

Dan volgt er een aantekening in twee registers, waarbij de naam van de bruidegom weliswaar verschillend wordt opgetekend, maar de overige gegevens praktisch identiek zijn, zodat de conclusie voor de hand ligt dat het om dezelfde personen gaat. Men oordele zelf. In het gereformeerd register staat:

Jan van Antwerpen, soldaet onder de Compagnie van Heer Major Overschie, weduwnaar met Catharijn van der Burch, weduwe van Peter Paludanus, den 3 Junij attestatie om te Teteringen te trouwen op 25 Junij, daer getrouwt den 24 Junij 1656.

en de andere registratie luidt

*15 Junii contraxerunt
Joannes Jansen et Catharina van der Burch testes: Jacobus Zips et Gertrudis Vis.³⁸*

De Jan Jansen moet dus zo goed als zeker geïdentificeerd worden met de soldaat die naar de plaats van afkomst genoemd wordt. Hij handelde dus correct en liet zijn huwelijk met de weduwe door de predikant registreren.

Dat bleef echter weer achterwege bij een volgend echtpaar in de reeks. De reeks wordt echter afgesloten door een paar dat weer wel de weg ging naar de predikant en naar de pastoor. Hier volgen de beide registraties:

*Jacob de Bloys met Maria Maril
VIII October en XI October respective.*

*Anno 1656 11 Octobris contraxerunt
Jacobus de Bloy et Maria Maril
testes: Raymundus Cappel et Gertrudis Vis.³⁹*

Het wat raadselachtige woordje respectie met de twee genoemde data zal toch wel niet op de dubbele huwelijksluiting betrekking hebben! De strekking van de twee data blijft geheel duister. Er blijft trouwens meer duister in dit gedurende het jaar 1656 wat warrig bijgehouden trouwregister van de gereformeerde gemeente. Ik acht het trouwens om meer dan één reden gewenst de analyse voort te zetten over de jaren 1657 en 1658. Dat is onder meer nodig om ons in staat te stellen na te gaan op welke manier of manieren rooms-katholieke paren zich aan de voorschriften van het Echartement ten aanzien van de huwelijksluiting al of niet geconformeerd hebben.

De registers uit de jaren 1657 en 1658

Op 24 maart 1657 traden Theodorus van Munster en Maria Mertens in het huwelijk en lieten zich ten overstaan van de pastoor en twee getuigen in de echt verbinden.⁴⁰ Zij gingen echter niet de weg naar een van de voorgeschreven instanties. Ook Gerardus Gerardi van Tongeren en Maria Haem die op 2 april huwden beperkten zich tot de gang naar de pastoor.⁴¹ Het daarop volgende paar begaf zich zowel naar de pastoor als naar de schepenbank. Hier volgen de beide registraties:

25 Maii contraxerunt

Petrus Adriaensen et Agnes Hendrix

testes: Jacobus Zips et Angela van Diepenbeek.

Peeter Adriaenz' van Rijsbergen, weduwnaer van wijlen Adriaentien Mattijs Lameijssen, blijcker op den Haeghdijck

met Agnes Hendrick Peeters, weduwe van wijlen Peeter Peetersz Ruwens, oock woonende op den Haeghdijck

ende naer de drie sondachse proclamatiën wettelijck getrouwt ten overstaan van de heeren schepenen Tomas van Oorschot ende Davit van Leemoen den 3den Junij 1657.⁴²

Het volgende paar, Joannes Laroven en Margareta Sibert, presenteerde zich echter op 14 juni 1657 slechts voor de pastoor en de twee getuigen.⁴³

Daarop volgde weer een reeks paren die zich voor twee instanties presenteerden. Hier volgen de gegevens:

26 Julij contraxerunt

Engelbert Sponringh et Maria Andriessen

testes: R.D.Martinus Donus et Catharina Jan Peeters.

Engelbert Sponderingh, weduwnaar

met Maria Andriessen, j.d. woonende op 't Gasthuysynde getrouwt te Teteringen 29 Julij.⁴⁴

2. Het afleggen van de huwelijksbeloften voor een priester. Het verloop van de kerkelijke inzegening van de huwelijken zal in de regel een zeer eenvoudig karakter hebben gehad. Houtsneede op een plakkaat met de wederzijdse verplichtingen van man en vrouw bij het aangaan van de huwelijksluiting, 1636

*8 Octobris contraxerunt
Egidius Pare et Maria Charle
testes: Carolus Morliau et Petrus de Heer.*

*Gillis Pavers, soldaet onder capiteijn Cursci
met Maria Chaerle, j.d. woonend op Boschbrug
den 28 September; hier getrout op 15 October 1657.⁴⁵*

*19 Octobris contraxerunt
Mr Bernardus Willemot et Domicella Maria Le Court
testes: Philippus Le Court et Domicella Catharina Bernard.*

*Monsieur Bernart Willemot, domestyk van 't huys van Heere Markies van Haulterive,
Gouverneur deser stadt,⁴⁶
met juffrouw Marie Le Court, woonende in de Katerstraat.
6 October 1657 attestatie om te Teteringen te trouwen op 20 October, getrout te Wouuw
(?) 21 October 1657.⁴⁷*

*20 Octobris contraxerunt matrimonium
Joannes Tyrein et Francisca Gerin
testes: Petrus van der Wils et Gertrudis Vis.*

*Jan Tiery, soldaet appointé van Compaignie van overleden W.Bonetat
met Françoisse Guerin, weduwe alhier woonachtigh;
alhier getrouwt den 21 October op de attestatie van ds. Hulsius, Fransch predikant.⁴⁸*

*1 Novembris contraxerunt matrimonium
Ambrosius Jans et Dimphna Peeters;
testes: Godefridus Peeters et Joannes Adriaensen.*

*Ambrosius Jansch, j.m.
met Dingetjen Peeters, weduwe van Wouter Jansen,
om te trouwen in Teteringen, getrouwt te Breda 4 November 1657*⁴⁹

*21 Decembris contraxerunt matrimonium
Nicolaus Willems et Guilielma van Poppel;
testes: Lambertus Coulerken et Joanna Cornelia van Put.*

*1 December 1657 Nicolaes Willems, j.m. van Breda met Wilhelmina van Poppel,
woonend op de Merckt;
attestatie om te Teteringen te trouwen den 17 December.*⁵⁰

De reeks werd tot tweemaal toe onderbroken. De eerste maal voor een huwelijk dat ook voor de schepenbank werd aangegaan. De dubbele registratie gebeurde als volgt:

*29 Septembris contraxerunt matrimonium
consultissimus Dominus Joannes Martini de la Rue et Domicella Catharina van den
Brouck;
testes: Joannes Dirven et Barbara van Gils.*

*Naer gedaene ondertrouw tusschen den Heer Licenciaet Joannes de la Rue, jongeman
woonende tot Sevenbenberg (sic)
met Joffrouw Catarina van den Brouck, jonge dochter woonende binnen Breda ende naer
de gedane proclamatie op drie achtereen volgende Sondagen getrouwt ten overstaan van de
heeren schepenen Van der Beek ende Meijers op den 30n September 1657.*⁵¹

De tweede maal gebeurde dit voor het huwelijk dat op 31 november werd aangegaan tussen Antonius Le Cont en Judith Bongard met Joannes van Nederinen en Gertrudis de Wit als getuigen. Dit paar beperkte zich tot de gang naar de pastoor.⁵²

Nu volgen de gegevens over het jaar 1658. In dit jaar werden in totaal dertien huwelijken in het trouwregister van de Nieuwstraat opgenomen. Ik laat hier slechts de huwelijken volgen die dubbel werden geregistreerd.

*3 Januarii contraxerunt matrimonium
Joannes Heyliger Speelmans et Joanna Michiels Sol;
testes: Michael Sol et Adriana Cornelis Reyns.*

*16 Januarij Jan Heyliger Speulmans, j.m. van Oosterhout
met Jenneke Michiels Sol, j.d. van Breda;
met attestatie van Oosterhout 16 Januarij 1658.*⁵³

*Eodem anno 30 Martii contraxerunt
Bartholomeus Gouverts et Petronilla Peeters;
testes: Cornelius Jansen Stickers et Catharina Peeters.*

d. 9 Martii

*Bartholomeus Goverts van Gils
met Preternel (sic) Peeters de Groot, j.d. woont op Boscheinde
getrouwt 30 Martii.*⁵⁴

15 Aprilis contraxerunt

*Hubertus Jansen van Beijeren et Maria Romeijn;
testes: Henricus Roffels et Gertrudis de Wit.*

Ondertrouwt d. 6 April

*Huybrecht Jansen van Beyder, j.m.
met Marie Carel Romeijns, j.d. van Breda woonende op 't Gasthuysynde;
getrouwt den 25 April.*⁵⁵

28 Aprilis contraxerunt

*Bernardus Romeijn et Maria van Hasten;
testes: Petrus Diepenbeek et Christianus Romeijn*

d. 13 April

*Bernt Romeijn j m. met Maria van Haesten, woonende voor
't Casteel, beyden van Breda.
attestatie op Teteringen desen 4 May.*⁵⁶

10 Julii contraxerunt

*Nicolaus van den Lemmer et Maria Hegelers;
testes: Jacobus Zips et Catharina Imants.*

d. 15 Junii

*Nicolaes van de Lemmer, j.m.
met Maria Hegelers, weduwe Jan van der Havert in de Brughstraat attestatie om te
Teteringen te trouwen 13 Julij
zyn getrouwd den 14 Julij.*⁵⁷

19 Octobris contraxerunt matrimonium

*Reinerus van Brusegom et Anna Goban
testes: Petrus van Brusegom et Glaudiana van Brusegom.*

October 1658

*Reynier Bruijsecom, j.m.
met Anna Gauban, j.d., beyde van Breda;
attestatie gegeven op Teteringen 19 October.*⁵⁸

12 Novembris contraxerunt

*Joannes Hendricx et Elisabeth Willems;
testes: Joannes Broechem et Maria Raeps.*

*Attestatie om te Teteringen te trouwen den 17 November Jan Hendricks, j.m. van Venlo met Lysbeth Schoormans, weduwe wonende op den Haeghdijck.*⁵⁹

*27 Decembris contraxerunt
Joannes Ceulders et Cornelia van Dael;
testes: Joannes Ceulders et Cornelius Lips.*

*Attestatie gegeven om te trouwen 4 Januari 1659
Jan Kolders, j.m. van Breda
met Cornelia van Dalem, j.d. van Ginneken.*⁶⁰

Hiermee is dus voor het jaar 1658 de reeks dubbelop geregistreerde huwelijken volledig. Er ging in dat jaar geen enkel paar naar de schepenbank. De vijf overige huwelijken werden dus alleen voor de pastoor gesloten. Tenzij de wat raadselachtige formuleringen die bij de registratie van deze huwelijken te vinden is in een andere richting wijzen. Zij werden immers voorzien van de aantekening: *Hi ante annum alio modo*. of tot twee maal toe *ante 3 annos alio modo*, en zelfs eenmaal *ante 6 annos*. Pogingen om dit in de registers van de andere instanties te verifiëren haalden niets uit. De aantekening omtrent het *alio modo* komt echter regelmatig voor in het rooms-katholieke trouwregister. De betekenis ervan ontgaat mij.

Er volgen nu bij wijze van afsluiting enkele kanttekeningen en conclusies bij de bevindingen van het onderzoek.

Enkele kanttekeningen en conclusies

Bij vergelijking van de manier waarop de registratie in de verschillende registers plaatsvond valt het op dat die in de rooms-katholieke registers in de regel gedaan werd in het Latijn en die in de twee andere registers in het Nederlands. Het laatste bood het voordeel dat langs die weg de roepnamen van de trouwlustigen bekend werden.

De katholieke registers zijn ook spaarzaam met andere gegevens. Zij noteren als regel slechts de (verlatijnste) voornamen en de familienamen van de paren. Zij voegen er echter wel de namen van de door het concilie van Trente voorgeschreven getuigen aan toe. De registers van de gereformeerde gemeente bevatten meer gegevens. Zij geven in veel gevallen ook de plaats van afkomst en de woonplaatsen van de echtelieden en bijzonderheden over hun eventueel eerder gesloten huwelijken. Daaraan worden speciaal voor de mannelijke partij dikwijls bijzonderheden over de sociale status van de bruidegom toegevoegd.⁶¹ Ook worden nogal eens de data van de ondertrouw en de trouw vermeld..-Hier en daar gebeurt dat trouwens ook in de roomse trouwregisters. De voorgeschreven proclamaties of roepen krijgen daarentegen het meeste reliëf in de schepenbankregisters.

In de reeksen dubbel geregistreerde huwelijken vormt het aantal van de voor de predikant en de kerkenraad der gereformeerde gemeente de meerderheid. Eigenlijk zou men het tegendeel verwachten. De gang naar de schepenbank had immers een neutraler karakter.⁶² De vraag kan overigens gesteld worden of de gang naar de ver-

tegenwoordigers van de andere godsdienst meer was dan een formaliteit en gepaard ging met een min of meer religieus gekleurde plechtigheid. De registratie onthult daarover geen bijzonderheden. Het lag echter voor de hand dat de predikanten de gelegenheid aangrepen om de paren van de andere godsdienst die voor hen verscheenen met enkele behartenswaardige woorden te benaderen. In een andere richting wijst echter de tamelijk regelmatig voorkomende vermelding van Teteringen als trouwplaats. Wees dit op een vorm van samenwerking met de schepenbank? We weten het niet. De schepenbankregisters bevatten daar niets over.

Hier en daar is tussen de regels door te lezen, hoe aan katholieke kant en meer in het bijzonder door de geestelijkheid gedacht werd over de voorgeschreven huwelijksluiting. Een aantekening omtrent een huwelijk in het trouwregister van de Waterstraat bevat daarvoor een duidelijke aanwijzing. Op 5 augustus 1663 lezen we daar over een toen gesloten huwelijk:

*Catholico ritu tandem postquam per triennium per predicantem tantum coniuncti fuissent matrimonium solemnizarunt Jan Hermans et Aeltjen Peters; testes fuerunt magister Alexander Bovart et Jan Hendrickx.*⁶³

Een onderzoek in het gereformeerde register leverde de volgende aantekening op:

*3 Januarii 1661 Jan Hermans, j.m. soldaet onder de Compagnie van den gewesene luytenant-colonel Fama en Aeltje Pieters, weduwe van Gerrit Cherdon wonende in de St. Janstraet.*⁶⁴

Het bewuste huwelijk was dus inderdaad ten overstaan van de predikant ruim tevoren gesloten. Het had de pastoor de nodige moeite gekost de echtelieden te overtuigen van het feit dat zij minstens door hem als niet echt getrouwd werden gezien. Het woordje *tandem* wijst in die richting. Zij waren tenslotte bereid hun ja-woord ten overstaan van de pastoor en door hem geroepen twee getuigen te herhalen. Vermoedelijk had de hele samenkomst een sober karakter. We komen daar nog op terug. Uit een en ander valt echter reeds hier te concluderen dat de rooms-katholieke geestelijken er grote waarde aan toekenden de trouwlustigen uit hun gemeenschap op de door Trente voorgeschreven wijze in de echt te verbinden.

Speciale problemen werden door beide partijen gekoesterd over de zogeheten gemengde verbintenissen. Dienaangaande zal ongetwijfeld verder onderzoek nodig zijn. Ik beperk mij hier tot enkele bijzonderheden over een dergelijke gemengde verbintenis uit het jaar 1663. In het al genoemde trouwregister van de Waterstraat vonden we daarover de volgende bijzonderheden:

Solemnizaverunt matrimonium praemissis denuntiationibus et nullo ecclesiastico impedimento deprehenso nisi quod adolescens a-catholicus esset et spes nulla superesset puella in dissuadendi et saltem illa in fide de qua non exiguum suberat periculum remaneret, coniuncti sunt Henricus Buysen et Joanna Molemans; testes fuerunt sponsae frater et vicinus.

3. Tekstgedeelte van een trouwregister. GAB, inv. nr. 19.

[Werden in de echt verbonden Henricus Buysen en Joanna Molemans met voorafgaande aankondigingen en zonder kerkelijk huwelijksbeletsel, tenzij het feit dat de jongeman niet katholiek was. Er was geen enkele hoop op om het meisje tot andere gedachten te brengen, maar zij zou tenminste in haar geloof volharden, al was er geen gering gevaar voor het tegenovergestelde. Getuigen waren een broer en een buurman van de bruid.]

Het huwelijk werd gesloten op 26 mei 1663.⁶⁵

Blijkens de aantekening in het trouwregister van de gereformeerde gemeente had het paar twee dagen eerder het huwelijk ten overstaan van de predikant doen registreren. Dat gebeurde in Teteringen.⁶⁶ De pastoor had zich kennelijk vergeefs ingespannen dit gemengde huwelijk te voorkomen. Hij was tenslotte gezwicht toen de bruid bereid was hem de verzekering te geven dat zij haar geloof trouw wenste te blijven. Hij had toen het huwelijk op de genoemde datum ingezegend.

Er stonden de bruid en de pastoor meer beproevingen te wachten. Het eerste

kindje, dat uit deze verbintenis voortkwam, werd onder de naam . Johannes op 7 januari 1664 in de Grote kerk gedoopt.⁶⁷ De wil van de protestantse vader en diens achterban was hierbij doorslaggevend geweest. Protestants gedoopt, zo verraadt een aantekening in de klapper op het doopboek van de Waterstraat. Ruim een jaar later werd een tweede kindje met de naam Peter opnieuw in de Grote Kerk gedoopt,⁶⁸ maar nu slaagde de pastoor er in het echtpaar te bewegen zich ook bij hem te presenteren. Op 11 februari werden de door de katholieke ritus voorgeschreven aanvullende plechtigheden aan het kind voltrokken.⁶⁹ De eerder door de predikant bediende doop werd bijgevolg zonder problemen als geldig aanvaard.

Zoals dit geval van dubbele huwelijksluiting duidelijk laat zien, had de gang naar de pastoor twee dagen na de gang naar de predikant plaats. Dat was niet vanzelfsprekend. Uit de tot hier toe gepresenteerde gevallen valt op te maken dat de gang naar de pastoor dikwijls de voorrang kreeg. De afstand tussen de eerste en de tweede plechtigheid was soms erg groot. We behandelden al enkele gevallen. Meestal was er slechts een verschil van enkele dagen. In sommige gevallen vond een en ander op een en dezelfde dag plaats.

Ik sluit dit onderdeel af met een opsomming van de data van de dubbele registratie voor het jaar 1658, waarbij ik dezelfde volgorde gebruik als bij het hiervoor gepubliceerde overzicht. De data voor de achtereenvolgende huwelijken zijn:

30 januari en 16 januari	10 juli en 14 juli
30 maart en 30 maart	19 oktober en 19 oktober
15 april en 25 april	12 november en 17 november
28 april en 4 mei	27 december en 4 januari 1659

Zoals blijkt had in dit jaar de gang naar de pastoor duidelijk in praktisch alle gevallen de voorrang.

Nog een enkele opmerking over de plechtigheid die door de pastoor of door een andere priester werd voorgezeten. Hoewel de wijze van registratie daarover geen enkele mededeling doet, heb ik het vermoeden dat de plechtigheid in alle soberheid verliep. Een aanwijzing in die richting vormen de namen van de getuigen die genoemd worden. Dat zijn in veel gevallen telkens dezelfde. Ik noem slechts die van Jacobus Zips en Gertrudis de Wit. Waren zij misschien koster en huishoudster en op de pastorie of in de sacristie ontboden om als getuigen op te treden?⁷⁰

Een vluchtig onderzoek in de trouwregisters van de volgende jaren leverde een zelfde resultaat op. Behalve de twee genoemde namen keren regelmatig een aantal andere namen terug.⁷¹ In bepaalde gevallen betuigden bruid en bruidegom ten overstaan van de priester en de getuigen hun voornemen om in het huwelijk te treden en spraken zij hun jawoord uit. Zij ontvingen daarop de zegen van de voorgaande priester. De omstandigheden waaronder de zielzorg in Breda moest plaats vinden maakten vermoedelijk de in achtname van een dergelijke soberheid wenselijk of zelfs noodzakelijk.

Rest nog de vraag of de paren die zich slechts door de priester in de echt lieten verbinden door de officiële instanties als wettig getrouwd werden beschouwd. Mijn indruk is dat dit niet het geval is.⁷² Nader onderzoek zal echter uit moeten wijzen welke consequenties hieraan verbonden werden. Te denken valt aan eventuele moeilijkheden bij het doorgeven van hun bezittingen aan hun erfgenamen. Het blijft natuurlijk de vraag of mensen die in armelijke omstandigheden leefden zich daarover druk dienden te maken. En dit gold voor een flink percentage van de bevolking.

Dit overzicht wordt afgesloten met het bijeen brengen van enkele gegevens uit de twee laatste jaren van de in de titel al aangegeven periode.

Een analyse van de trouwregisters van 1665 en 1666 tot besluit

Ik hanteer dezelfde methode als hiervoor, met dit verschil dat begonnen wordt met een analyse van het trouwregister van de Waterstraat dat voor deze jaren weer ter beschikking staat. Ik begin dus met de drie daar geregistreerde huwelijken. De eerste luidt als volgt:

Anno 1665 6 Julii

matrimonium solemnizaverunt sponsus Bernardus Janssens van Schoonhoven, hortularius, sponsa Elisabeth Pas; testes: Joannes Pas et Petrus Pas.

Dit huwelijk werd als volgt in het register van de gereformeerde gemeente geregistreerd:

Beerent Janssen van Schermbeeck, weduwnaar, hovenier en Lijsbet Pas, weduwe van Jan Bomassen, woont in der Visserstraat; getrouwt den 13 Julii 1665.⁷³

15 Augusti sponsalia tractaverunt Sponsus Franciscus Xau van Locht, sponsa Catharina Maria Rietmaeckers; testes: Joannes Aertsen Rietmaeckers, Antonius Quintal.

De verloving van dit roomse paar werd officieel aangegaan en in het register vastgelegd.⁷⁴ Om die reden wordt deze registratie ook hier opgenomen.

4ta Septembris matrimonium solemnizaverunt Sponsus Renier Dyijings, miles et Catharina Schijven sponsa; testes: Pieter Cornelissen, Matthias Adriaensen.

Ondertrouwd 8 Augusti 1665

Reynier Dusinck, j m. soldaat onder de Compagnie van Capiteyn Botteler, Catharijn Schijven, j.d. van Aken, wonende alhier; attestatie nae 's Gravenhage tot de proclamatien te trouwen te [plaats onleesbaar].⁷⁵

De onder 15 augustus geregistreerde verloving werd op 8 september afgerond met een trouwpartij die volgens het register tot de gang naar de pastoor beperkt bleef?⁷⁶ De dubbele registratie had dus voor twee van de drie huwelijken plaats.

Het aantal huwelijken dat in het register van de Nieuwstraat werd geregistreerd bedroeg elf in totaal. Daarvan werden de zeven hier volgende dubbel geregistreerd. De eerste daarvan gebeurde in het register van de Nieuwstraat en in dat van de schepenbank, de overige werden in dat van de gereformeerde gemeente geregistreerd.

*Anno Domini 1665 Februarii 8
contraxerunt Cornelius van der Heulen et Joanna Bestemans;
testes: Joannes Bestemans, Franciscus van der Locht.*

*Sr Cornelius van der Heul, jongman van Bergen op Zoom
met joffrou Johanna Bestemans, jonge. d. geboren en woonende alhier tot Breda;
sijn behoorlijk in ondertrouw opgenomen ende naer drie Sondaegse proclamatieën, soo hier
als tot Bergen op Soom, wettelijk getrouwt ten overstaan van de heeren schepenen (namen
niet ingevuld), op ten .. Februarij 1665.⁷⁷*

*8 Aprilis contraxerunt
Jacobus Herwat et Joanna van der Vrack;
testes: Jacobus Ansems, Cornelia van der Vrack.*

*Ondertr. 4 April 1665
Jacobus Harawat, j. m. van Ruermonde
en Janneken van de Braack, j.d. wonende op 't Haaghende; getrouwt den 20 April 1665.⁷⁸*

*25 Maii contraxerunt
Cornelis Aertsen van Dessel et Anna Adriaensen;
namen van getuigen moeilijk leesbaar.*

*Cornelis Aartsen van Dessel, j.m. van Breda
en Anneken Adriaans, j.d. wonende in de Antwerpse straat ofte
Haaghende;
9 May sal devoir doen om attest te becomen.⁷⁹*

*26 Maii contraxerunt Christianus Miller et Elena de Groot;
testes: Jacobus Zips, Margareta van Gram, d. 23 Maij*

*Christiaen Willems, j.m. van Franckfort
met Helena de Groot, woonend in Boschstraet; Teteringen getrouwt d. 4 Junij 1665.⁸⁰*

*16 November contraxerunt
Hermanus Janssen et Catharina Mesen;
testes: Henricus van der Borber, Margareta van Gram.*

14 November 1665

*Herman Janssen, j. m. van Neder Assel, ruyter onder de Compagnie van heer Gouverneur
en Catharina Masens van Breda;
met attestatie van Predikant van Neder Assel van 3 November 1665.*⁸¹

23 Novembris contraxerunt

*Severinus de Wit
et Maria Paschier;
testes: Jacobus Zips, Jasparina Beens.*

7 November attestatie

*Severijn de Wit, j. m. soldaet onder de Compagnie van de Heere Luytenant-Colonel Landen
en Maria Passchier, j. d. van Breda woonende bij Keyzersbrugge;
hier getrouwt d. 30 November 1665.*⁸²

8 Decembris contraxerunt

Cornelis Coesmans et Maria Geers; testes: Jacobus Zips, Jasparina Beens.

Cornelis Koesemans, weduwnaar

*Maria Creens, j.d. woonend op de Veemarktstraat
beyde van Breda;
getrouwt tot Teteringen 13 December 1665.*⁸³

De al eerder gevormde gewoonte om als het dan voor de wettelijkheid van roomse huwelijken nodig was zich tot een van de officiële instanties te wenden de voorkeur te verlenen aan de gang naar de predikant werd blijkens deze gegevens duidelijk bestendigd. De vier paren die zich bij hun trouwen tot de gang naar de eigen kerk beperkten vormden een minderheid.

Deze bevindingen voor het jaar 1665 contrasteren duidelijk met de bevindingen over het jaar 1666, die we als laatste hier de revue laten passeren. De huwelijken van de Waterstraat zijn dit keer in de meerderheid in vergelijking met die van de Nieuwstraat. Het zijn er respectievelijk acht of negen tegenover twee of drie. Is dat aan toevallige factoren toe te schrijven of lag daar een verandering van beleid aan ten grondslag ten aanzien van de voorschriften van het Echtegtement? Feit is dat er van de acht huwelijken in het register van de Waterstraat slechts twee dubbel werden geregistreerd. Het eerste werd ook voor de schepensbank gesloten, het tweede ten overstaan van de gereformeerde gemeente. Van beide huwelijken volgen hier de registraties:

14 Februarii 1666

*matrimonium contraxerunt
sponsus Mons. Joannes van Slingeland*

sponsa *Jouffrouw Rebecca de Vries*;
testes: *Dominus Advocatus Franciscus van Dunne* ⁸⁴,
Dominus Advocatus Petrus Cools.

Sr Johan van Slingelandt, jongman
met Rebecca de Vries, weduwe van Cornelis Sprongh saliger,
beyde alhier binnen Breda-woonende
sijn behoorlijck in ondertrouw opgenomen
ende naer drie Sondaegse proclamatie wettelijck getrouwt ten overstaan van de heeren
schepenen Van der Noot ende Johannis Damisse
*op ten 2d Mart 1666.*⁸⁵

29 Maij matrimonium contraxerunt
Jan Janssen van Roosendael et Heijltjen Janssen van Tilburgh;
testes: Caspar van Heuns, Elisabeth Fonteijn.

attestatie na Teteringen 1 May 1666
Jan Jans Wouters, j. m. van 't Haeghjen
en Heijltje Janssen, j. d. van Teteringen ende daer woonende;
*getrouwt d. 16 May 1666.*⁸⁶

Van de huwelijken van de Nieuwstraat is er slechts één duidelijk dubbelop geregistreerd. Ik laat ook daarvan de dubbele registratie hier volgen:

8 Januarii contraxerunt
David Stockelmans et Ida Gaspars;
testes: Servais Gaspars, Elisabeth Peerboom.

Ondertrouwt 16 Januarij 1666
David Stoppelmans, j. m. van Breda
en Ida Schoormans, j. d. mede van Breda wonende op de Havecant;
*hier getrouwt d. 1 Februarij 1666.*⁸⁷

Is het lage getal van huwelijken die beantwoordden aan de officiële voorschriften toe te schrijven aan enige verwarring die ontstaan was door een verharding van het overheidsbeleid ten opzichte van de rooms-katholieke bevolking? Het trouwregister van de Nieuwstraat bevat slechts de registratie van een huwelijk dat gesloten werd bij de overgang van 1665 naar 1666 en verder twee huwelijken die gesloten werden in januari 1666. Dan eindigt het abrupt en een daarop volgend register begint eerst in 1673.

Het trouwregister van de Waterstraat bevat over het jaar 1666 enkele aantekeningen die wijzen op ernstige moeilijkheden.⁸⁸ Dat is toch de strekking van een krabbeltje met de volgende mededeling:

16 Februarii 1666 in exilium missus sum de Breda, revocatus, intravi 6 Januarii 1667.⁸⁹

Niettemin wist de hier bedoelde pastor zijn activiteiten voort te zetten. Dat gebeurde naar verluidt vanuit een zo geheten *refugium* en herhaalde malen is er sprake van een tuin, waar hij activiteiten verrichtte.

Een wat raadselachtige aantekening dienaangaande wil ik hier laten volgen. In de kantlijn staat het volgende:

*17 Novembris confessionem excepi et viaticum ministravi duabus personis matri et filiae quae venerant ex domo infecta ad hortum meum.*⁹⁰

Indien het viaticum hier in de gebruikelijke zin verstaan moet worden dan vraagt men zich af hoe het mogelijk was deze twee vrouwen naar zijn schuilplaats te ontbieden. Het viaticum wordt toch immers bediend aan doodzieke personen!

Soortgelijke vragen roept een aantekening op over een huwelijk dat door de volijverige pastor op diezelfde 17 november in orde werd gebracht. Ik laat het wat warrig geconstrueerd latijn hier volgen:

17 Novembris vesperi munitus et ductus quidam Fredericus miles infectus ad ultimos gradus ascensus ad cubiculum. 18 Decembris Excepi in horto meo confessionem et viaticum ministravi uxori excedentis Frederici et vesperi coram testibus matrimonio iunxi catholico ritu quod hactenus neglexerant.

Het *quod hactenus neglexerant* is veelzeggend voor de opvattingen die er achter steken. De priester had het echtpaar weten te overtuigen dat zij niet echt getrouwd waren en had volgens de kerkelijke voorschriften getuigen ontboden om de echtverbintenis op orde te brengen. Dat gebeurde in *extremis*, want op de aantekening volgt de mededeling dat de echtgenoot enkele dagen later overleed.⁹¹

Nawoord

De keuze om een beperkte periode uit de geschiedenis van het Echtegtement nader in beschouwing te nemen, heeft het mogelijk gemaakt een beter inzicht te krijgen in de overvloedig voorhanden DTB-registers, die in vele archieven aanwezig zijn. Voor verdere gegevens over de toepassing van het Echtegtement in Staats-Brabant en in de staatse Landen van Overmaas, die deel uitmaakten van de huidige provincie Limburg en aangrenzende gebieden, verwijs ik naar mijn eerdere publicaties.⁹² Ik hoop dat mijn bijdrage aan dit jaarboek voor andere onderzoekers aanleiding zal zijn meer aandacht aan de geschiedenis van het Echtegtement te besteden.

Daarom nog een enkel woord over de lange periode waarin het Echtegtement van kracht is gebleven. Deze duurde op zijn minst voort tot in 1794, het jaar waarin de Franse republikeinse legers ons land binnenvielen. Daarmee kwam ons land onder de invloed van de Franse Revolutie en werd geleidelijk aan een nieuwe reglementering van de zaken die hier ter sprake kwamen, van kracht. Het is hier de plaats niet

Memorie op wat voor een Wijze De
 Trouwbriev en Maecten worden Oeffhewi
 als van Ould, ald Volghet,

Als by het Egt Regiment van de Hoogh
 Mogende Heeren Staaten Generaal der Verenigde
 Nederlanden, uytgeroepen door de Heeren, Landen
 Heerlykheeden, ende Dorpen gelegen in Brabant
 onder de gehoorsamenheit van desey Staat,
 gegeven te S. hage den 18. maart 1656.
 mitgedacht oock van Eyn Hoogheidt des Konincs
 Van Oranje Hoogh Lijfliche Memorie, achthet
 van dien dach, belofft wert dat men by staet
 naar gedraue Trauw den getrouwen den sel laten
 toekennen eenen Trouwbrieffen Debit Forme,
 om haer in alle trouw, en in alle gevallen te kunnen
 dienen naar behooren, Voe is dat Wy en
 Droghaard, Profficoent, Burgemeester,
 ende Schepenen der Stadt Bréda,
 attestieren en verklaeren mit desen dat N. N.
 (den wettigen koninglyck Lijfden, (welcke naar
 valde in wettelijken ondertouw van Oppositiem
 geweest.) ende haare behoorlyke Proclamatiem,
 alleen ten plijgen van den Stadt huyde offhede
 hebbende) en op haeren dato Deses, wettelick
 by ons inden Eten koninglycken Staat van Lee
 welficht, verpreekende aan allen ende eenen

afgeloken die dese Lettoren sollen worden verbant
 dellen volkomen gelow te willen geven, ende de
 koninc koninglyck Lijfden, daar voor Eredanigh
 te willen houden, en Erkennen, ende haer verhoert
 alle hulps ende Lijfliche bewijlen, maar ana ons
 pinct ende vrietshap sel geschieden, het
 welck Wy in alle vissallende beghien, seer
 gansen dellen trachten te Erkennen, Ende
 Des. Verewenden, so hebben Wy, Droghaard,
 Profficoent, Burgemeester, ende Schepenen
 der Stadt Bréda voornoodt, t. E. got
 ten dancken deser Stadt, op t. spatiem
 van dese Lettoren, (bensissend De
 signature van desen Secretaris) doen
 Orucken, op Tuijden Den . . . . .,

4. Richtlijnen voor het opstellen van trouwbrieven.

daarover uit te weiden. Verwezen zij opnieuw naar de onder eindnoot 90 vermelde bijdrage over Breust-Eijsden die immers de hele periode overziet en zelfs voor deze plaatsen de geleidelijke invoering van de Franse wetgeving en de functionering daarvan analyseert.⁹³

Daarmee wordt ook duidelijk dat zich gedurende deze lange periode verschillende wisselingen hebben voorgedaan. Het meest sprekende voorbeeld daarvan vormen de jaren van de eerdere inval van de Fransen in 1672-1673 die leidden tot een bezetting van belangrijke delen van ons land en een zekere rekatholisering van bepaalde gemeenschappen.⁹⁴

Ook de wetgeving van de staatse overheid geeft verschillende wisselingen te zien. Deze bevatten echter nooit de buitenwerkstelling van het Ectreglement, maar veeleer een verscherping van de daarin vervatte voorschriften. Dat gebeurde onder meer, toen op aandrang van kerkelijke instanties in Brabant de Staten-Generaal op 3 juni 1750 een resolutie uitvaardigden, waarin 'ongelyke verbintenissen', waarbij een van de partijen de gereformeerde, de andere de roomse was toegedaan, aan een

strengere reglementering werden onderworpen.⁹⁵ Onder de uitdrukkelijke verwijzing naar het Echtegtement werd de normale regel die voor de huwelijksproclamaties voorschreef dat deze van week tot week, dat wil zeggen op drie achtereenvolgende zondagen, moesten plaatsvinden, vervangen door de regel dat telkens een termijn van zes weken daartussen moest worden aangehouden. Een maatregel die kennelijk bedoeld was om gegadigden alsnog tijd van bezinning te geven en hen langs die weg van hun als heilloos beoordeeld voornemen te kunnen afbrengen. Men moet er dus op bedacht zijn in de ondertrouw- en trouwregisters, ook in die van Stad en Land van Breda, de sporen van deze maatregelen tegen te komen.

Bijlage

Memorie op wat voor een wijs de Trouwbrieven moeten worden geschreven als van outs als volgt:

Alzoo bij het Egt Reglement van de Hoogh-Moogende Heeren Staaten Generaal der Vereenigde Nederlanden, uijtgeroepen over de steeden, landen, heerlijkheeden ende dorpen geleege in Brabant onder de gehoorsaamheijt van desen staat, gegeven in 's Hage den 18. Maart 1656. Mitsgaders oock van Zijn Hoogheijdt den Heere Prince van Orange Hoogh Loffelijke Memorie, artikulo twee en dartigh, belast wert dat men terstont naar gedaane trouwe den getrouwden sal laten toekomen eenen trouwbrieff in debita forma, om haar in alle tijden en in alle gevalle te kunnen dienen naar behooren. Soo is dat wij, Drossaard, Praesident, Burgemeester ende Schepenen der Stadt Breda, attesteere en verklaard mits desen dat N.N. sijn wettige houwelyks luijden (dewelcke naar datse in wettelijken ondertrouw syn opgenoomen geweest) ende haare behoorlijke proclamatiën alhier ter puijen van den stadthuijze affgehadt hebbende en op heeden dato deses wettelijck bij ons in den egten houwelyken staat sijn bevestight, versoeckende aan allen ende eenen jegelijcken die dese letteren sullen werden verthoont deselve volkomen geloove te willen geven, ende de voorn. houwelyks luijden daarvoor zoodanigh te willen houden en erkennen, ende haar verders alle hulpe ende liefde bewijzen, waaraan ons dienst ende vrintschap zal geschieden, Hetwelck wij in alle voorvallende occasien seer geerne zullen tragten te erkennen.

Ende des t'oirconden, soo hebben wij, Drossaard, Praesident, Burgemeester ende Schepenen der Stadt Breda voornoemdt, 't segel ter zaacken deser stadt op 't spatium van dese letteren (benedens die signature van onsen Secretaris) doen drucken.

Op huijden den .....

AANTEKENINGEN

1. Zie voor de betekenis van dit Echtreglement het oriënterende artikel van F.J.N. Ubachs, Het 'Echtreglement voor de Generaliteit in de eerste jaren' in: *Munsters in de Maasgouw. Archeologie en Kerkgeschiedenis in Limburg. Bundel aangeboden aan Pater A.J. Munsters MSC* (Werken, LGOG, nr 9) (Maastricht, 1986)213-228.
2. L. van Aitzema, *Saken van staet en oorlogh, in, ende, omtrent de Vereenigde Nederlanden, 1621-1669*, XI ('s-Gravenhage, 44ste boek, 1664)289-290.
3. Van de verschillende tekstedities noem ik er slechts twee: *Groot Placcaetboek voor Holland en Zeeland, II*, ('s-Gravenhage,1660) kk. 2429-2448 en Nicolaas Wiltens, *Kerkelijk Plakkaatboek*, I, ('s-Gravenhage, 1722)817-842. Voor Breda publiceerde pastoor Juten daarover in *Taxandria*, nr. 21 (1914)252-268 en 289-304.
4. Zie voor de tekst van dit decreet: Heinrich Denzinger/Peter Hünnermann, *Enchiridion symbolorum etc.*, (Freiburg i. B., 1991)576-578; G.H. Joyce, *Het christelijk huwelijk. Een historische en dogmatische studie* (Haarlem, 1940)
5. H. Roosenboom, 'Tot voltreckinge der Reformatie. Onderwijs als protestantiseringsinstrument in de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1648-1795', in: M. Monteiro e.a., (red.), *De dynamiek van religie en cultuur. Geschiedenis van het Nederlands katholicisme* (Kampen, 1993)218-238.
6. Wiltgens, 817-818.
7. Ibidem, 818.
8. Een ordonantie van 31 juli 1597 schreef toen al voor "dat van nu voortae alle personen....die hen nae de publicatie van desen ten houwelijck oft in echten state sullen willen begeven sullen gehouden syn te compareren voor de Magistraet oft kerckendienaeren der voors. Stadt ende aldaer versoeken dat hun ghegundt sullen worden drye Sondaechse offte mercktdaechse gheboden, te doen inder kercken oft van 't Raet oft Stadthuys daer 't recht ghehouden wordt", GAB, H 12, ff. 110-117. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 1; eveneens voorin in inv. nr. 13 komt deze tekst ook voor in nagenoeg dezelfde bewoordingen. Ik heb voor de verifiëring van de daarin vervatte mededeling geen controle gedaan in de doopboeken van de omliggende gemeenten, omdat ze voor deze jaren slechts summiere annotaties bevatten met veel hiaten. Ik vermeld slechts dat een van de oudste doopboeken van Teteringen in de jaren 1636 tot 1640 regelmatig de doop van kinderen uit Breda bevat onder het steekwoord: *tempore retorsionis*; zie GAB, DTB inv. nr. 1 Teteringen over de jaren 1636-1648.
9. Zie F.A. Brekelmans, 'Bestuur en rechtspraak' in: V.A.M. Beerman e.a., *Geschiedenis van Breda. Deel II. Aspecten van de stedelijke historie 1568-1795* (Schiedam, 1977)145.
10. GAB, DTB inv. nr. 12, f.; de mededeling staat ook vooraan in DTB.
11. Zie L. Kruijff, *Beschrijving van de DTB-boeken* ('s-Gravenhage, 1965) onder Breda. Het is mij natuurlijk bekend dat de zogeheten kerken in de hier beschreven periode nog niet bestonden. De schuilkerkjes waren toen niet veel meer dan behuizingen en bedrijfspanden die als kerkruintes waren ingericht. Welke dat waren wordt uitvoerig beschreven in de voortreffelijke artikelen van J.L.M. de Lepper, vooral in 'De Bredase Katholieken tussen 1637 en 1666' in: *Jaarboek De Oranjeboom XIX (1966)32-68* en 'De schuilkerk in bedrijf' in: *Jaarboek De Oranjeboom XXIV (1971)95-125*.
12. GAB, DTB inv. nr. 18/19.
13. Dit zou overeenkomen met de situatie in de Landen van Overmaas, waar op de publicatie van het Echtreglement een duidelijke schrikreactie volgde. Deze wordt zichtbaar in de onderbreking van de rooms-katholieke trouwregisters op tal van plaatsen.
14. GAB, DTB inv. nr. 12.
15. GAB, DTB inv. nr. 12 ff 171-214, afwisselend met registratie van een aantal doopsels.
16. GAB, DTB inv. nr. 18, ff 34-36 voor de jaren 1650-1656 en inv. nr. 19 ff 1-31 voor de jaren 1662-1666. In het laatstgenoemde deel worden doopsels en huwelijken door elkaar geregistreerd. Vooraf gaat de mededeling: *Pastoralia administrata a Guilielmo van den Stock qui Bredani venit 19 Octobris 1662*. Over deze Jezuïet enkele bijzonderheden in een artikel van De Lepper in: *Jaarboek De Oranjeboom XX (1967)35-69*.
17. GAB, DTB inv. nr. 100 en 101a. De benaming houdt verband met het feit dat Teteringen eeuwenlang onder de bevoegdheid van de Bredase schepensbank ressorteerde. Zie hiervoor: F.A. Brekelmans, *De geschiedenis van Breda, II*, 87- 89 en 103 -105.

18. De tekst is te vinden voorin de volgende twee registers: GAB, DTB inv. nr. 101a en 102a, van welke ik het tweede exemplaar hier in copie en facsimile laat volgen.
19. GAB, DTB inv. nr. 100, ff 120-132 gaande tot en met een huwelijk van 7 juli 1652, en inv. nr. 101a, ff 1-20 vanaf 20 juli 1653 tot en met 7 augustus 1667. De aantallen huwelijken tonen aan dat het huwen ten overstaan van de heren schepenen gedurende heel de beschreven periode onafgebroken plaatsvond. Dit contrasteert duidelijk met de situatie in de Landen van Overmaas, waar op de meeste plaatsen slechts bij wijze van uitzondering van deze alternatieve mogelijkheid gebruik werd gemaakt. Slechts van Margraten en Vaals is bekend dat er aparte registers van voor de schepenbanken gesloten huwelijken werden aangelegd. Zie hiervoor mijn artikel in: *PSHAL*, 121 (1985)71. Noot 8. Zie ook mijn artikel: 'De neerslag van het Echtegtement in de trouwregisters van Margraten en Vaals', in *NAK 75* (1995)31-63.
20. GAB, DTB inv. nr. 36, ff 8-24..
21. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 171.
22. GAB, DTB inv. nr. 100, f. 123.
23. GAB, DTB inv. nr. f. 171 en inv. nr. 35, f. 89; de datum 20 augustus verwijst naar de dag van ondertrouw.
24. GAB, DTB inv. nr. 18, f. 34 en inv. nr. 35, f. 85.
25. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 172 en inv. nr. 35, f. 92.
26. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 172 en inv. nr. 100, ff. 128-129.
27. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 172 en inv. nr. 100, f. 172.
28. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 172 en inv. nr. 35, f. 99.
29. Enigszins tot mijn verbazing maakt De Lepper in zijn artikelen nergens melding van het Echtegtement en ook de *Geschiedenis van Breda, II* mist het woord in zijn zakenregister.
30. GAB, DTB inv. nr. 18, f. 36.
31. GAB, DTB inv. nr. 101a, f. 6.
32. Bedoeld is vooral het eerder genoemde decreet Tametsi.
33. GAB, DTB inv. nr. 18, f. 36; de betekenis van deze aantekening houdt in dat er geen (kerkelijk) huwelijksbeletsel gevonden werd dat een eventueel geldig huwelijk in de weg zou hebben gestaan..
34. GAB, DTB inv. nr. 12, ff. 184-189.
35. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 185.
36. GAB, DTB inv. nr. 35, f. 174 en inv. nr. 12, f. 185.
37. GAB, DTB inv. nr. 101a, f. 7 en inv. nr. 12, f. 186.
38. GAB, DTB inv. nr. 35, f. 7 en inv. nr. 12, f. 186. De veelvuldige vermelding van Teteringen vindt een verklaring in het feit dat de gemeente van de Bredase predikant zich over deze plaats uitstreckte. Het heeft er alle schijn van dat deze in de van de roomse gelovigen geroofde kerk zijn diensten verrichtte.
39. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 187 en inv. nr. 36, f. 5.
40. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 187.
41. T.a.p.
42. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 187 en inv. nr. 101a, f. 9.
43. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 187. Dit paar is mogelijk identiek met een paar dat enkele maanden eerder voor de schepenbank in het huwelijk trad en in de registers als volgt werd opgenomen:
Mr. Johan van Laerhoven, Doctor in de rechten en Advocaet alhier, jongman met joff. Margareta de Chabart, jongedochter, sijn behoerlijck in ondertrouw opgenomen ende naer sondachse proclamatie wettelijck getrouwt ten overstaan van de heeren Buijcx en Berlikom schepenen op ten 25en September anno 1656; GAB, DTB 101a, f. 7.
44. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 188 en inv. nr. 19.
45. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 188 en inv. nr. 36, f. 22.
46. Zijn volledige naam luidt: François de l'Aubespine, markgraaf van Haulterive; hij was een Frans katholiek officier die zich bij de belegering van 1637 had onderscheiden en na de herovering tot gouverneur werd benoemd; *Geschiedenis van Breda, II*, 67.
47. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 188 en inv. nr. 36, f. 22.
48. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 188 en inv. nr. 36, f. 23; dit huwelijk werd in de waalse kerk gesloten en bijgevolg ook in het trouwregister van die kerk opgenomen, GAB, inv. nr. 90, f. 26. Dat gebeurde als volgt: 21 Octobre Jean Tiery, soldat appointé de la Comp. de feu Mons. De Bonnetat, j(eune) h(omme)

de Bretagne et Françoise Guerin, vefve (veuve). Enkele bijzonderheden over de genoemde predikant, ds Antonius Hulsius (1643-1668), in: *Geschiedenis van Breda, II*, 235-236.

49. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 189 en inv. nr. 36, f. 23.
50. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 189 en inv. nr. 36, f. 24.
51. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 188 en inv. nr. 101a, f.9.
52. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 189.
53. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 189 en inv. nr. 36, f. 27.
54. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 190 en inv. nr. 36, f. 29.
55. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 190 en inv. nr. 36, f. 30.
56. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 190 en inv. nr. 36, f. 31.
57. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 190 en inv. nr. 36, f. 34.
58. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 191 en inv. nr. 36, f. 38.
59. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 192 en inv. nr. 36, f. 39.
60. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 192 en inv. nr. 36, f. 42.
61. In een trouwregister van Valkenburg a/d Geul trof ik een in zeven punten samengestelde zeer gedetailleerde vragenlijst aan met o.a. de vraag naar "wat ambacht se doen", die kennelijk bij de ondervraging van paren werd gebruikt, maar waarvan de neerslag ook in de registers van de Landen van Overmaas slechts beperkt bleef. De tekst is te vinden in: *PSHAL*, 121 (1985)76. Of in Breda een dergelijke vragenlijst werd gehanteerd is mij niet bekend.
62. Men zou zelfs kunnen denken aan een voorloper van de huidige burgerlijke stand.
63. GAB, DTB inv. nr. 19, f. 4.
64. GAB, DTB inv. nr. 36, f. 75.
65. GAB, DTB inv. nr. 19, f. 3. De hier en elders veel gebruikte term *solemnizaverunt* wijst niet op een plechtige huwelijksluiting, hetgeen in de gegeven omstandigheden tot de onmogelijkheden behoorde, maar geeft veeleer uitdrukking aan de normalisering van het huwelijk naar rooms-katholieke opvatting.
66. GAB, DTB inv. nr. 36, f. 120.
67. GAB, DTB inv. nr. 27, f. 121.
68. GAB, DTB inv. nr. 27, f. 138.
69. GAB, DTB inv. nr. 19, f. 15.; de registratie van twee op dezelfde dag toegediende doopsels wordt ingeleid met: *Ceremoniae suppletæ Baptismi*, waarvan het tweede geval, afgaande op de namen, familieleden van het hier besproken paar betrof. Het was een kindje van Andreas Buysen acatholicus en Joanna van Put vidua Petri Molemans catholica. Deze echtelieden bevonden zich dus in soortgelijke omstandigheden.
70. Of gebeurde het gewoon aan huis van de betrokkenen? Het heeft er alle schijn van. Nog ver in de achttiende eeuw vond de bediening van de doop en de inzegening van huwelijken dikwijls aan huis plaats. De Lepper geeft in zijn artikel 'De Schuilkerk in bedrijf', *Jaarboek De Oranjeboom XXV* (1972)112 hier enkele voorbeelden van. In zijn bijdrage aan de *Geschiedenis van Breda, II*, 202 heeft hij het over "de geringe bereidheid om feestelijke gebeurtenissen als doopsel en huwelijk daar (in de schuilkerken) te laten plaatsvinden".
71. Ik noem slechts Franciscus van der Boven en Joannes van Nederinen.
72. Deze indruk wordt in de schepenbankregisters gewekt door het herhaalde gebruik van de bewoordingen "wettelijck getrouwt".
73. GAB, DTB inv. nr. 19, f. 18 en inv. nr. 37a, f. 17.
74. GAB, DTB inv. nr. 19, f. 19.
75. GAB, DTB inv. nr. f. 19 en inv. nr. 37a, f. 19.
76. GAB, DTB inv. nr. 19, f. 19.
77. GAB, DTB inv. nr. 211 en inv. nr. 101a, f.17.
78. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 212 en inv. nr. 37a, f. 13.
79. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 212 en inv. nr. 37a, f. 16.
80. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 212 en inv. nr. 37a, f. 16; ik heb geen verklaring voor het verschil van namen.
81. GAB, DTB inv. nr. 213 en inv. nr. 37a, f. 23; een predikant te Nederasselt komt niet voor in het door F.A. Lieburg samengestelde *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816, Deel 2: gemeenten* (Dordrecht, 1996).
82. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 213 en inv. nr. 37a, f.23.
83. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 213, en inv. nr. 37a, f. 24.

- ⁸⁴. De naam van hem en van zijn familie evenals die van verschillende andere families komt voor in het personenregister van de *Geschiedenis van Breda, II*.
- ⁸⁵. GAB, DTB inv. nr. 19, f.21 en inv. nr. 101a, f.18.
- ⁸⁶. GAB, DTB inv. nr. 19, f. 25 en inv. nr. 37a, f. 35.
- ⁸⁷. GAB, DTB inv. nr. 12, f. 214 en inv. nr. 37a, f. 27; ook hier is het verschil van namen opvallend.
- ⁸⁸. De Lepper schrijft in zijn bijdrage 'De Bredase katholieken tussen 1637 en 1666' over het laatstgenoemd jaar: "De invallen van de Munsterse troepen die in dat jaar plaats hadden, brachten voor de katholieken in Breda verwikkelingen mee die een afzonderlijke beschrijving verdienen", *Jaarboek De Oranjeboom XIX* (1966)33. Hij loste die belofte in in zijn bijdrage 'Stadhouder Goswinus van Bernagien en de Bredase katholieken', *Jaarboek De Oranjeboom XX* (1967)35-69 en in *Geschiedenis van Breda, II*, 190.
- ⁸⁹. Het trouwregister over deze periode draagt daarvan talrijke sporen; GAB, DTB inv. nr. 19, ff 28-31.
- ⁹⁰. Tot overmaat van ramp ging deze periode van beproevingen gepaard met een pestepidemie. Vele malen is daar sprake van in het hier in facsimile afgedrukte overzicht.
- ⁹¹. De tekst luidt: 21 (Novembris) Item vocatus sum ad supradictum Franciscum militem de quo 17 etc. Iterum ad gradus eum absolvi. Obiit 22da hora 4a matutina [ik werd tevens ontboden bij bovengenoemde soldaat Franciscus, over wie onder 17 enz. gesproken is. Ik heb hem de absolutie gegeven. Hij stierf de volgende morgen om 4 uur.]. Het is overigens opvallend dat in dit overzicht enkele malen soldaten en hun vrouwen worden genoemd. Daarvan bij wijze van voorbeeld: 4 Decembris *In refugio meo Eucharistiam dedi praemissa in horto confessione cuiusdam militis Lutherani uxori; veniebat ex domo in qua proles una peste obierat et bina in peste laborabat periculum.* [in mijn schuilplaats heb ik de communie gegeven - na voorafgaande biecht in de tuin - aan de vrouw van een luthers soldaat; ze kwam uit een huis waarin één kind al aan de pest gestorven was en een tweede gevaar liep aan die ziekte te sterven.]
- ⁹². Zie hiervoor: W.A.J. Munier, 'Peilingen naar de neerslag van overheidsmaatregelen betreffende de huwelijksluiting in de DTB-registers van Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch gedurende de staatse periode (1629-1795)', in: *NAKG 76* (1996)128-188; W.A.J. Munier, 'De toepassing van het Echtreglement in de Landen van Overmaas en de neerslag ervan in de trouwregisters, 1656-1683', in: *PSHAL 121* (1985)69-103; W.A.J. Munier, 'Aantekeningen bij de doop-, huwelijks- en overlijdensregisters van Breust-Eijsden in de Staatse tijd (1655-1755)', in: *PSHAL 120* (1984)248-283. Van belang zijn vooral de pagina's 280-283.
- ⁹³. Zie daarvoor: W.A.J. Munier, *Het simultaneum in de Landen van Overmaas. Een uniek instituut in de nederlandse kerkgeschiedenis (1632-1858)* (Leeuwarden, 1998).
- ⁹⁴. Idem. Zie vooral het gedeelte onder de titel: *Het Franse intermezzo (1673-1678)*194-220.
- ⁹⁵. Nadere bijzonderheden hierover in Munier, Breust-Eijsden, 252-254.